

Jacek Szpak

Uniwersytet Śląski w Katowicach

jacek.szpak@us.edu.pl

 <https://orcid.org/0000-0003-3464-9214>

Miasta w starostwie brzeźnickim do 1795 roku Zarys problematyki badawczej

Abstrakt: Artykuł dotyczy dziejów miast Brzeźnica i Pajęczno należących do starostwa niegrodowego brzeźnickiego. Poruszono w nim problemy badawcze związane z życiem społeczno-gospodarczym w małych miastach oraz z czynnikami, które wpływały na zmiany sytuacji tych ośrodków miejskich. W tekście przybliżono początki obu miast, ich przynależność administracyjną oraz zakres władzy, jaką w imieniu władcy sprawowali starostowie. Scharakteryzowano także sprawy ekonomii, strukturę ludnościową i topografię oraz sytuację ekonomiczną mieszkańców. W artykule nakreślono zagadnienia, które w przyszłych badaniach należy pogłębić. Do opracowania tematu posłużono się metodą analityczną i statystyczną. Bazę źródłową stanowiły przede wszystkim materiały archiwalne przechowywane w Archiwum Zakonu Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie oraz w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie; wykorzystano także literaturę przedmiotu.

Słowa kluczowe: miasto, Rzeczpospolita, gospodarka, społeczeństwo

Zarys dziejów starostwa brzeźnickiego

Brzeźnica i Pajęczno znajdowały się na obszarze starostwa niegrodowego brzeźnickiego, należącego do domeny królewskiej. Starostwo to leżało na terytorium województwa sieradzkiego i powiatu radomszczańskie (pisano wówczas radomskiego). Składało się z miasteczek Brzeźnica i Pajęczno oraz wsi: Bętków (Bądków), Dupice (Dubidze), Dworszowice, Dylów, Gajęcice, Kruplin, Majdy, Patrzykowice, Siedlec, Stara Brzeźnica, Trzepcza, Wąsosze, Wąsowskie, a także z osad i przysiół-

ków: Borowe, Grobelne, Koły pod Wąsoszą, Łodzin, Łyki pod Wąsoszą, Patrzyków, Pustkowie Gajęckie, Pustkowie Wąsowskie (Kule), Stoczki, Strzelce, Wróże Wąsowskie i Zabranów¹. Starostwo zostało oddane w dzierżawę pierwszy raz Hieronimowi Bużeńskiemu w 1565 roku².

Starostwo brzeźnickie miało charakter niegrodowy, tzn. nie był to okręg sądowy. Jego zarządcy posiadali jednak te same kompetencje, co starostowie w starostwach grodowych. Wyjątkiem była szlachta, która nie podlegała sądom takich starostów. Dlatego też starostowie niegrodowi sprawowali w imieniu króla władzę publiczno-prawną na danym terytorium. Głównym ich zadaniem było pełnienie funkcji policyjno-sądowniczych, czyli sprawowanie sądów patrymonialnych. Ponadto zbierali oni daniny i organizowali pracę w folwarkach, zatwierdzali urzędników miejskich i wiejskich, potwierdzali przywileje miast i wsi, dbali o odpowiedni stan infrastruktury obronnej na terytorium starostwa. Wszystkie kompetencje starostów były wymienione przez kancelarię królewską w dokumencie przekazującym zarząd nad starostwem³.

Dzierżawcy starostw otrzymywali zarząd na różnych podstawach prawnych. Jedną z nich było powierzenie tzw. *ad fideles manus* („do wiernych rąk”) — w tym przypadku władca kontrolował poczynania dzierżawcy. Kiedy jednak dzierżawę nadano na zasadzie arendy, wówczas starosta miał jedynie przekazywać do skarbu królewskiego określony czynsz roczny, natomiast nadwyżka finansowa mogła być przez niego zatrzymywana. To z kolei powodowało nadużycia, ponieważ dzierżawcy starali się osiągnąć jak największy zysk, uciskając poddanych. Czasem dzierżawcy otrzymywali starostwo na zasadzie „gołego dożywocia” lub zastawu użytkowego. Wówczas starosta przekazywał do skarbu królewskiego jedynie kwartę oraz świadczenia stacyjne, a pozostałe przychody zatrzymywał dla siebie. W tym ostatnim przypadku władca nie miał żadnej możliwości ingerowania w zarząd starostwem⁴.

Od początku XVII wieku dzierżawy królewszczyzn prawie wyłącznie miały charakter dożywocia. Zatem starostowie byli zobowiązani jedynie do wypłaty czynszu dzierżawnego, kwarty oraz — od 1649 roku — hiberny, którą wybierały wyznaczone

¹ J. Szpak, *Polska prowincja paulinów od XVII wieku do 1864 r. Dzieje gospodarcze: klasztor na Jasnej Górze w Częstochowie*, Katowice 2020, s. 69—70.

² Archiwum Zakonu Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie (dalej: AJG), sygn. 1199, s. 29—32.

³ K. Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*, Kraków 2012, s. 258, 268—269, 318, 418—419; K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565—1795. (Materiały źródłowe)*, Warszawa—Bellerive-sur-Allier 2017, s. 72—73.

⁴ A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881, s. 3—18; J. Luciński, *Rozwój królewszczyzn w Koronie od schyłku XIV wieku do XVII wieku*, Poznań 1970, s. 27—28; A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny w Polsce 1504—1548*, Wrocław 1967, s. 48—50, 75—76, 164—166; K. Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie od XIV...*, s. 258, 268—269, 318, 418—419.

konkretne oddziały wojskowe. Dzierżawcy starostw często byli nieuczciwi i zatajali część swoich przychodów, mimo dokonywanych lustracji. Sytuacja uległa poprawie po 1764 roku, kiedy to utworzono Komisje Skarbowe Koronną i Litewską, które w znaczny sposób ograniczyły samowolę dożywotnich podskarbach koronnego i litewskiego. Komisje Skarbowe przejęły również kompetencje, które wcześniej posiadał Trybunał Skarbowy⁵.

Na podstawie konstytucji sejmu niemego (1717 rok) starostwo brzeźnickie przekazano konwentowi paulinów na Jasnej Górze. Do starostwa przyłączono również wieś Dębowiec, mimo że leżała ona już poza obrębem tenuty brzeźnickiej. Zakon otrzymał starostwo „na wieczność”, a wszystkie przychody czerpane z dóbr starostwa były przeznaczone na utrzymanie twierdzy jasnogórskiej. Paulini w 1718 roku wpisali fakt przejęcia dóbr brzeźnickich do akt grodzkich krakowskich, sieradzkich i piotrkowskich⁶. Z kolei 1 czerwca 1718 roku król August II w Rydzynie potwierdził przekazanie paulinom jasnogórskim starostwa brzeźnickiego⁷. Paulini musieli jednak wykupić prawa dotychczasowych dzierżawców, co dokonało się w latach 1718—1727⁸.

Starostwo brzeźnickie było zarządzane przez tenutariuszy królewskich, którymi od 1717 roku byli przeorowie jasnogórscy⁹. Po 1717 roku starostwem zarządzali specjalnie wydelegowani do tego zakonnicy, którzy nie tylko kierowali procesem gospodarczym, lecz także zajmowali się administracją czy rozpatrywaniem skarg poddanych¹⁰. Regulowali wszystkie kwestie dotyczące podatków, czynszów i opłat, ale również wszelkie sprawy związane z gospodarką i organizacją władz miejskich w Brzeźnicy i Pajęcznie. Mieszczanie odwoływali się do paulinów w kwestiach ucisku podatkowego ze strony państwa. Administracja zakonna kontrolowała także księgi sądów miejskich, prowadzone przez burmistrzów i rajców. W razie konfliktów z administracją mieszczanie odwoływali się do przeora jasnogórskiego¹¹.

⁵ A. Falniowska-Gradowska, *Królewszczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1984, s. 37—38, 52—53.

⁶ AJG, sygn. 1178, s. 83; AJG, sygn. 1155, s. 163—164, 237—243; AJG, sygn. 1128, s. 82—83; AJG, sygn. 812, s. 5; AJG, sygn. 1124, s. 37—38; AJG, sygn. 1402, s. 5; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 7, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1886, s. 818; J. Zbudniewek, *Paulini wczoraj i dzisiaj*, „Studia Claromontana” 2007, t. 25, s. 199.

⁷ AJG, sygn. 494, Potwierdzenie przywileju przez króla Polski Augusta III dla Jasnej Góry dotyczącego starostwa brzeźnickiego, Warszawa 31 X 1738, [b. pag.].

⁸ AJG, sygn. 1166, s. 1, 3—4; AJG, sygn. 1183, s. 122; AJG, sygn. 1202, s. 135—136.

⁹ Wykaz starostów brzeźnickich: K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie...*, s. 171—172; K. Szafranec, *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864*, Rzym 1966, s. 16—17, 115—121.

¹⁰ J. Szpak, *Polska prowincja paulinów...*, s. 70—71.

¹¹ AJG, sygn. 1134, s. 18—19, 51—53; AJG, sygn. 1182, s. 41—43, 57—65, 75—87, 127; AGAD, *Księgi Miejskie Pajęczna*, sygn. 8, mfl. 24383, s. 69.

Decyzją Sejmu Wielkiego starostwo brzeźnickie w 1792 roku odebrano paulinom. Odtąd wszystkie przychody były kierowane do skarbu koronnego, zakonnicy jednak nadal zarządzali dobrami¹². W 1793 roku, w wyniku II rozbioru Rzeczypospolitej, starostwo brzeźnickie znalazło się pod panowaniem pruskim. W latach 1796—1798 władze pruskie przejęły wszystkie dobra klasztorne, a więc również Brzeźnicę i Pajęczno¹³.

Początki miast Brzeźnica i Pajęczno

Miasto Brzeźnica zostało założone przez księcia krakowskiego, sandomierskiego i sieradzkiego Leszka Czarnego w 1285 roku. Książę przeniósł na nowe miejsce osadę, która istniała wcześniej, i nazwał ją Nową Brzeźnica. Przywilej książęcy nadawał mieszczanom brzeźnickim wolność osobistą, prawo własności ziemi, prawo propinacji oraz dwa młyny. Przywileje te potwierdzali kolejni władcy polscy. W mieście wybudowano kościół pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika. Natomiast Kazimierz Wielki wznosił zamek, a miasto otoczył murami obronnymi¹⁴.

Na podstawie badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 30. XX wieku można stwierdzić, że osadnictwo w rejonie dzisiejszego Pajęczna pojawiło się już w pierwszym okresie żelaza. Pajęczno zostało założone początkowo jako wieś, dopiero książę sieradzki Leszek Czarny w 1265 roku nadał osadzie prawa miejskie¹⁵. Parafia w Pajęcznie została założona przed 1251 rokiem, chociaż pierwszy kościół funkcjonował od około 1140 roku¹⁶. Miasto prawdopodobnie powstało nieco wcześniej niż Brzeźnica. Pajęczno należało do miast nieobronnych, czyli nieposiadających murów obronnych. Władysław Jagiełło w 1401 roku przekazał je wraz z bogatym probostwem na uposażenie Akademii Krakowskiej. W połowie XVI wieku Pajęczno otrzymało przywilej cotygodniowego targu i dwóch jarmarków

¹² AJG, sygn. 1268, s. 53—79, 83—87; W. Kęder, *Jasna Góra wobec przemian politycznych w Rzeczypospolitej w latach 1661—1813*, „Studia Claromontana” 1993, t. 13, s. 180—181; R. Butterwick, *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788—1792*, przeł. M. Ugniewski, Kraków 2012, s. 309—310, 424—426.

¹³ AJG, sygn. 1135, s. 5—7, 23, 33—36, 53, 131.

¹⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, red. F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa 1880, s. 411; *Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego, z wyrażeniem ich położenia i ludności, alfabetycznie ułożona w Biurze Kommissyji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji*, t. 1: A—Ł, Warszawa 1827, s. 46.

¹⁵ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 7, s. 818; <https://pajeczno.pl> (dostęp: 17.03.2021).

¹⁶ W.P. Właźlak, *Dzieje kościelne Pajęczna*, Pajęczno 2005, s. 15—17.

rocznie. Zygmunt Stary w 1518 roku wydzielił z ekonomii książęcej 60 łanów, które przekazał miastu. Królowie Stefan Batory i Jan III Sobieski nadali miastu przywilej propinacyjny oraz możliwość wyrębu lasów, ale tylko na opał; drewno na budowę można było pobierać tylko za zgodą władcy. Potop szwedzki spowodował upadek Pajęczna i zahamowanie jego rozwoju¹⁷.

Ludność miast

Liczba ludności mieszkającej w Brzeźnicy znana jest tylko w odniesieniu do XVIII wieku. W latach 1717–1721 w mieście mieszkało od 381 do 391 osób, a w 1789 roku — 584 osoby. Zatem wzrost liczby ludności wynosił od 34,77% do 33,05%. Natomiast w przypadku Pajęczna znana jest liczba mieszkańców miasta z lat 1789 i 1802. W 1789 roku w mieście mieszkało 529 osób, a w 1802 roku — tylko 444. Spadek liczby ludności wynosił zatem 16,07%¹⁸.

Trudno na obecnym etapie badań określić liczbę ludności i jej strukturę dla okresu wcześniejszego. Trzeba jednak pamiętać, że straty spowodowane wojnami przyczyniły się prawdopodobnie do znacznego zmniejszenia się liczby mieszczan brzeźnickich i pajęczańskich. Wystarczy wspomnieć, że w latach 1616–1661 straty w województwie sieradzkim wyniosły 43,26% rodzin, a straty w najważniejszych dziesięciu miastach tego województwa sięgały aż 60,30% domostw¹⁹.

Strukturę płci mieszkańców obu miast udało się ustalić jedynie dla 1789 roku, co ilustruje tabela 1.

Tabela 1
Struktura płci mieszkańców Brzeźnicy i Pajęczna w 1789 roku

Miasto	Mężczyźni		Kobiety		Ogółem		Liczba kobiet na 100 mężczyzn
	liczba	procent	liczba	procent	liczba	procent	
Brzeźnica	275	47,08	309	52,92	584	100	112
Pajęczno	261	49,33	268	50,67	529	100	103

Źródło: AJG, sygn. 419, s. 70; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*, cz. 2: *Powiat lelowski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie*, wyd. A. Falniowska-Gradowska, I. Rychlikowa, Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, s. 575–591.

¹⁷ AJG, sygn. 419, s. 52; AJG, sygn. 417, s. 3–7; <https://pajeczno.pl> (dostęp: 17.03.2021).

¹⁸ AJG, sygn. 419, s. 70; W.P. Właźlak, *Dzieje kościelne Pajęczna...*, s. 23.

¹⁹ W. Rusiński, *Straty i zniszczenia w czasie wojny szwedzkiej oraz jej skutki na obszarze Wielkopolski*, w: Idem, *Zniszczenia gospodarcze w połowie XVII w.*, Warszawa 1957, s. 18, 21.

Jak widać, społeczność miejską Brzeźnicy stanowiły w większości kobiety, a stosunek liczby mężczyzn do kobiet wynosił 100 do 112. Podobna sytuacja występowała w Pajęcznie, tutaj jednak odsetek kobiet był mniejszy — na 100 mężczyzn przypadła 103 kobiety²⁰.

Znaczenie dla liczby ludności, ale również dla sytuacji ekonomicznej miasta miała liczba gospodarzy. Aspekt ten ilustruje tabela 2.

Tabela 2

Liczba dymów w Brzeźnicy i Pajęcznie w latach 1783—1794

Miasto	Rok	Liczba gospodarzy	WDJ	WDŁ
Brzeźnica	1696	88	100,00	—
	1718	42	47,72	47,72
	1783	100	113,63	238,09
	1789	115	130,68	115,00
	1791	115	130,68	100,00
	1794	115	130,68	100,00
Pajęczno	1783	b.d.	—	—
	1789	127	100,00	—
	1791	192	151,18	151,18
	1794	189	148,81	98,43

Źródło: AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1130, s. 30—33, 59—63; AJG, sygn. 1156, s. 75, 73—77; AJG, sygn. 419, s. 70; AJG, sygn. 1178, s. 151—172; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 575—591.

Wynika z niej, że w Brzeźnicy po 1696 roku nastąpił znaczny spadek gospodarstw, co było spowodowane stratami poniesionymi w wojnie północnej. Z kolei liczba domów w latach 1718—1789 wzrosła o 273,80%, a w latach 80. i 90. XVIII wieku pozostała bez zmian. W Pajęcznie widać wzrost liczby gospodarstw w 1791 roku, a następnie jej spadek o 1,57% w 1794 roku. Porównując dane dla obu miast, należy podkreślić, że liczba gospodarzy w Pajęcznie była większa o 9,45% w 1789 roku, o 40,11% w 1791 roku i o 39,16% w 1794 roku. Wzrost liczby gospodarstw w Pajęcznie był zatem znaczny, ale trudno określić przyczyny tej różnicy.

W 1789 roku liczba gospodarzy w Brzeźnicy stanowiła 13,60%, a w Pajęcznie — 22,72% wszystkich gospodarstw w starostwie brzeźnickim. Łącznie gospodarstwa miejskie stanowiły 36,32% gospodarstw starostwa. Natomiast w 1794 roku ich liczba w Brzeźnicy stanowiła 16,98% gospodarstw, a w Pajęcznie 27,91% wszystkich gospodarstw w starostwie brzeźnickim. Widać zatem wzrost liczby gospodarstw miejskich

²⁰ AJG, sygn. 419, s. 70; *Lustracja województwa krakowskiego...*, s. 575—591.

w starostwie do 44,89%, co wynikało ze spadku liczby gospodarstw w poszczególnych wsiach²¹.

Tabela 3 przedstawia informacje dotyczące wieku mieszczan brzeźnickich i pajęczańskich, ale tylko w 1789 roku.

Tabela 3

Struktura wieku mieszczan w Brzeźnicy i Pajęcznie w 1789 roku

Miasto	Dorośli		Dzieci niesamodzielne ekonomicznie		Ogółem	
	liczba	procent	liczba	procent	liczba	procent
Brzeźnica	380	65,06	204	34,94	584	100
Pajęczno	329	62,20	200	37,80	529	100

Źródło: AJG, sygn. 419, s. 70; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 575—591.

Jak widać, w Brzeźnicy przeważały osoby dorosłe, a dzieci stanowiły niecałe 35% populacji. W Pajęcznie sytuacja była podobna, z tym że odsetek dzieci był nieco większy. Trzeba jednak zaznaczyć, że do grupy dzieci zaliczono wszystkie osoby, które pozostawały w domu rodziców i nie były samodzielne ekonomicznie, bez względu na wiek.

Niewiele wiadomo na temat życia codziennego mieszczan brzeźnickich i pajęczańskich. Ksiądz Władysław P. Właźlak ustalił, że w Pajęcznie część mieszczan starała się wysłać swoich synów do Akademii Krakowskiej. Udało się zidentyfikować szesnaście osób, które studiowały tam w latach 1478—1636. Część z nich wstąpiła do stanu duchownego. Byli to: ks. Andrzej Kurzyński, który w 1683 roku zapisał 2000 złp na rzecz parafii pajęczańskiej; Jakub Mikołaj, franciszkanin krakowski; Jan, od 1521 roku proboszcz w Siemkowicach; Maciej, prepozyt krzepicki w latach 1591—1620, oraz Jan Pruszek, prebendarz w Pajęcznie w latach 1602—1659²². Trzeba podkreślić, że w okresie od XV do początków XVII wieku mieszcianie pajęczańscy rozumieli potrzebę edukacji; w zdobyciu wykształcenia dostrzegali także szansę na poprawę statusu społecznego i materialnego swoich synów. Wreszcie należy zauważyć, że mieszcianie byli na tyle majątni, że mogli wysłać synów na naukę do dalekiego Krakowa.

²¹ AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1156, s. 75, 73—77.

²² W Akademii Krakowskiej studiowali: Jakub Mikołaj od 1478 roku, Mateusz Piotr od 1499 roku, Erazm Urban od 1501 roku, Andrzej Szymon od 1512 roku, Paweł Leonard od 1530 roku, Wojciech Andrzej od 1553 roku, Józef Paweł od 1553 roku, Wojciech Paweł od 1558 roku, Andrzej Miłnski od 1567 roku, Jakub Augustyn od 1567 roku, Jan Paweł od 1581 roku, Maciej od 1595 roku, Piotr Tomasz Walkunowski od 1607 roku, Wawrzyniec Jan Pruszek od 1607 roku, Jan Jakub od 1611 roku oraz Stanisław Bartłomiej Pajęcki od 1536 roku, zob. W.P. Właźlak, *Dzieje kościelne Pajęczna...*, s. 96, 146—147.

Władze miejskie

Niewiele wiadomo na temat władz miejskich. Udało się jedynie ustalić kilka nazwisk osób pełniących urzędy w Brzeźnicy, co przedstawiono w tabeli 4. Zgodnie z prawem magdeburskim na czele miasta stał burmistrz, a wspierali go w zarządzie radni, zwani też rajcami. W sądzie miejskim zasiadał burmistrz oraz ławnicy, kancelarię miejską prowadził pisarz. Działał także urząd landwójta, który był przedstawicielem starosty²³. Zapewne identycznie przedstawiała się struktura władz miejskich w Pajęcznie.

Tabela 4

Władze miejskie Brzeźnicy w latach 1690—1795

Pełniony urząd	Imię i nazwisko	Rok pełnienia urzędu
Burmistrz	Sebastian NN	1690
	Wróblewski	1694
	Adam Bocian	1719
	Franciszek Sklarski	1788
	Mateusz Górski	1794
Rajcy miejscy	Ostrowski, Powroźnik, Tworek	1690
	Marcin Trykcieński, radny pierwszy; Marcin Kurkoski, radny drugi	1788
	Marcin Trykcieński, radny młodszy; Wojciech Wójcicki, radny	1794
Ławnicy	Wojciech Osuchowski, Wojciech Obicki, Mateusz Bednarski, Jan Radziwolski	1788
Pisarz miejski	Franciszek Kumieński	1788
Landwójt	Szymon Wyrzykowski	1788

Źródło: AJG, sygn. 1178, s. 109; AGAD, KMB, sygn. 4, [b. pag.], s. 304, 308; AGAD, KMB, sygn. 5, s. 255, 956.

Topografia miast

Niewiele wiadomo na temat topografii miast. Ustalono jedynie, że w Brzeźnicy w latach 1691—1696 od rynku wychodziły ulice: Krakowska, Na Parchanie,

²³ AJG, sygn. 178, s. 109; AGAD, Księgi Miejskie Brzeźnicy (dalej: KMB), sygn. 4, [b. pag.], s. 304, 308; AGAD, KMB, sygn. 5, s. 255, 956.

Burkowiny, Kościelna, Kruplińska i Przedmieście²⁴. W 1721 roku w mieście było 18 niezabudowanych placów liczących 11 269,50 łokcia, czyli około 6536,31 metra kwadratowego²⁵.

Sytuacja ekonomiczna miast

W 1616 roku w Brzeźnicy działała łaźnia miejska, która przynosiła dochody. W mieście żyło i pracowało: 9 rzeźników, 12 szewców, 7 piekarek, 13 zdunów oraz nieokreślona liczba piwowarów. W 1718 roku funkcjonowały tu zakłady garncarskie. Mieszczanie mieli również prawo propinacji. W 1765 roku w Brzeźnicy wyprodukowano 120 beczek piwa oraz 360 garnce gorzałki, a w 1789 roku — 45 beczek piwa i 224 garnce gorzałki. Władze miejskie czasem wydzierżawiały propinację, np. w okresie od 1 stycznia do 31 grudnia 1794 roku dzierżawcą — za zgodą Kamery Prus Południowych — był starozakonny, Dawid Izraelowicz. Roczny czynsz wynosił 1010 złp. Trzeba również wspomnieć, że w mieście odbywały się 4 jarmarki rocznie²⁶.

W 1748 roku odnotowano, że w Brzeźnicy działał młyn, który płacił czynsz staroście. W 1765 roku paulini założyli w mieście drugi młyn. W lustracji z 1785 roku zapisano, że mieszczenie brzeźniccy sprzedawali herbatę co świadczy o kontaktach handlowych z większymi miastami w Rzeczypospolitej lub nawet spoza jej granic²⁷.

Niewiele materiałów zachowało się natomiast w odniesieniu do sytuacji ekonomicznej w Pajęcznie. Zgodnie z przywilejami królewskimi produkowano tu gorzałkę i piwo, a w ogrodach miejskich prowadzono pszczelarstwo. W mieście działały jatki mięsne i zakłady garncarskie, odbywały się również targi²⁸.

²⁴ AJG, sygn. 1178, s. 110—114, 167—172.

²⁵ AJG, sygn. 1182, s. 17.

²⁶ AJG, sygn. 411, s. 81, 121, 134, 136—137, 143—144; AJG, sygn. 417, s. 57—58; AJG, sygn. 419, s. 72—73; AJG, sygn. 1128, s. 1—32, 109; AJG, sygn. 1130, s. 29—36; AGAD, KMB, sygn. 4, s. 308.

²⁷ AJG, sygn. 1349, s. 7—9; AJG, sygn. 411, s. 8—10, 42, 50, 52, 54—55, 81, 121, 134, 136—137, 143—144; AJG, sygn. 417, s. 57—58.

²⁸ AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81; AJG, sygn. 1132, s. 9—37; AJG, sygn. 419, s. 52; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 590—591.

Obciążenia ekonomiczne mieszczan

Mieszczanie brzeźnicy i pajęczańscy musieli opłacać podatki państwowe i wywiązywać się ze zobowiązań ekonomicznych wobec starostów i Kościoła. Najważniejszym podatkiem było łanowe, czyli podatek gruntowy. Był on opłacany od 1563 roku; został wprowadzony w XVII wieku i w miastach dotyczył majątku mieszczan. Wysokość tego podatku wynosiła 1 złp od łanu. W 1629 roku łanowe zostało zastąpione podymnym, które było opłacane od domów, a jego wysokość zależała od położenia posesji. W okresie wojny północnej (1700—1721) nałożono tzw. dymowe moskiewskie, które przeznaczono na utrzymanie wojsk carskich działających w Rzeczypospolitej. Od 1775 roku podymne było płacone od każdego komina. W XVII wieku w miastach wprowadzono podatek zwany szos, który naliczano od majątku ruchomego i nieruchomego. Podatek ten został zryczałtowany i był płacony przez poszczególne miasta. Władze miejskie samodzielnie dzieliły opłaty między poszczególnych gospodarzy²⁹.

W okresie wojen z połowy XVII wieku (1648—1660) wprowadzono hiberne, czyli „chleb zimowy”, który pobierano w dobrach królewskich i duchownych. Uniwersałem z 1578 roku wprowadzono podatek zwany czopowym. Był on płacony od produkcji piwa, gorzałki, wina i miodu, a jego wysokość wynosiła 11% od wartości sprzedanego trunku, czyli od każdego grosza, producent płacił 2 denary. W 1629 roku kupcy zostali obciążeni podatkiem zwanym donatywą³⁰.

Konstytucja sejmu niemego z 1717 roku porządkowała system podatkowy w Rzeczypospolitej i odtąd płacono podatki bezpośrednie: pogłównne, hiberne dla wojsk w dobrach królewskich i duchownych, cło, kwartę starą i nową, kwadruplę, pogłównne żydowskie i skład winny³¹. W pierwszej połowie XVII wieku pogłównne z reguły płaciła ludność żydowska, ale po 1650 roku rozszerzono grupę ludności płacącej to zobowiązanie (choć utrzymać je jako nadzwyczajne). Dopiero w 1717 roku pogłównne stało się podstawowym podatkiem, z którego utrzymywano wojsko.

²⁹ AJG, sygn. 1626, s. 9; M. Markiewicz, *Historia Polski 1492—1795*, Kraków 2004, s. 77—78; A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587—1648*, Warszawa 2006, s. 47, 53, 58—59, 67; H. Karbownik, *Obciążenia stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od połowy XVII wieku do 1795 roku*, Lublin 1984, s. 57, 67, 71, 74—75, 81—86, 106—113; R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939, s. 98.

³⁰ A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej...*, s. 47, 53, 58—59, 67; H. Karbownik, *Obciążenie stanu duchownego...*, s. 57, 67, 71, 74—75, 81—86, 106—113; W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 2, Warszawa 1996, s. 502.

³¹ A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej...*, s. 47, 53, 58—59, 67; H. Karbownik, *Obciążenie stanu duchownego...*, s. 57, 67, 71, 74—75, 81—86, 106—113.

Stawka wynosiła 1 złp od osoby, a od 1764 roku — po 2 złp. Po 1717 roku pogłównie było rozłożone przez urzędników samorządu szlacheckiego na poszczególne dobra. Podatek ten pobierano według taryf z 1674 lub 1676 roku. Jednocześnie sejm zniósł obowiązek kwaterunku dla wojska w dobrach kościelnych, natomiast wprowadził hibernę, a w 1718 roku do hiberny dołączono pogłównie. Stawka hiberny i pogłównego wynosiła 86/15 złp z jednego łanu³².

Sejm rozbiorowy z lat 1773—1775 wprowadził powszechny podatek — podymne. Był on opłacany od komina wyprowadzonego nad dach budynku. W miastach drugiej klasy płacono odpowiednio: za domy murowane w centrum — 8 złp, od domów drewnianych — 6 złp, a od domów drewnianych z muru „pruskiego” lub murowanych poza centrum — po 4 złp. W miastach zwolnieni z podatków byli zakonnicy, klasztory żebracze oraz browary. W 1789 roku nałożono na miasta i wsie królewskie półpodymne. Jego wysokość wynosiła połowę stawki rocznej dotychczas płaconego podatku. W lutym 1790 roku sejm nałożył na Wielkopolskę podwójną stawkę³³. W dobrach kościelnych zniesiono hibernę, a wprowadzono nowy podatek — *subsidiūm charitatīvum*. Był to podatek ryczałtowy i płacili go poddani duchowni. Dodatkowo za każdą czynność prawną opłacano podatek zwany stemplowym. Sejm Wielki (1788—1792) utrzymał podymne, którego stawka w miastach wynosiła od 4 złp do 16 złp. Zwiększono także podatek stemplowy³⁴.

W 1789 roku sejm wprowadził podatek od skór. Skóry wołowe, krowie i cielęce miały być oddawane w naturze, natomiast za skóry innych zwierząt pobierano opłaty: od kozła — 1 złp, od kozy — 15 gr, od jagnięcia — 5 gr, od wieprza — 3 złp, od chudca — 1 złp. Podatek mieli płacić wszyscy ubijający zwierzęta. Skóry na sprzedaż powinny otrzymać specjalny stempel Komisji Skarbowej, co wiązało się z opłatą, której wysokość zależała od wagi skóry. Opłata stemplowa miała wynosić 25% ceny skóry. Podatek ten nie przynosił jednak spodziewanych zysków. Dlatego w kwietniu 1791 roku zmieniono przepisy, odtąd nie pobierano już skór, a wpro-

³² A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej...*, s. 47, 53, 58—59, 67; M. Markiewicz, *Historia Polski 1492—1795...*, s. 77—78; T. Ciesielski, *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009, s. 26—27; H. Karbownik, *Obciążenia stanu duchownego...*, s. 166—167, 173—176, 191—194, 200—205, 209—211, 215, 220—221, 225—226. Należy pamiętać, że złoty polski liczył 30 gr srebrnych. W przypadku kwot liczbę groszy podano po ukośniku, by standardowym formatem zapisu (przecinkowym) nie sugerować czytelnikowi, że grosz stanowił setną część złotego polskiego.

³³ R. Rybarski, *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1937, s. 232—234, 243—246.

³⁴ H. Karbownik, *Obciążenia stanu duchownego...*, s. 64—66, 166—167, 173—176, 191—194, 200—205, 209—211, 215, 220—221, 225—226, 235—236; A. Jezierski, C. Leszczyńska, *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 2011, s. 93—96.

wadzono opłaty za ubój zwierząt. Stawki w miastach były następujące: od woła — 18 złp, od krowy — 14 złp, od byczka i cieliczki — 6 złp, od cielęcia — 2 złp, od wieprza karmnego — 3 złp, od chudca, kozła, kozy i koźlęcia — 1 złp, od barana, owcy i jagnięcia — 20 gr. Podatek ten zniesiono na sejmie grodzieńskim w 1793 roku³⁵.

Bardziej szczegółowe informacje dotyczące podatków państwowych zachowały się jedynie dla Brzeźnicy. Tabela 5 ilustruje wysokość pogłównego wypłaconego przez mieszczan brzeźnickich w latach 1717—1721. W ciągu czterech lat stawka tego podatku wzrosła nieznacznie, co było wynikiem niewielkiego wzrostu liczby ludności miasta. Kwota pogłównego z reguły wynosiła 1 złp od osoby, ale w 1717 roku mieszczanie mieli płacić od 1/09 złp do 1/10 złp, a w 1733 roku — 1/11 złp od osoby³⁶.

Tabela 5
Pogłówne płacone przez mieszczan brzeźnickich w latach 1717—1721

Rok	Kwota [złp/gr]	WDJ	WDŁ
1717	382/21	100,00	—
1718	391/00	102,29	102,29
1721	391/28	102,37	100,07

Źródło: AJG, sygn. 1178, s. 205, 207, 209, 213.

Tabela 6 ilustruje z kolei, jak kształtowała się wysokość hiberny płaconej przez mieszczan brzeźnickich w latach 1677—1697. Jak widać z przedstawionych danych, do 1688 roku hiberna wzrastała, a następnie jej wysokość się wahała. Największą opłatę miasto wniosło w 1697 roku, a najmniejszą w 1677 roku. Trzeba jednak pamiętać, że spadała wartość pieniądza.

W 1677 roku hiberna z Brzeźnicy wyniosła 30,40% całej kwoty zebranej ze starostwa brzeźnickiego (2121/08 złp), natomiast największą wówczas opłatę wnieśli mieszczanie z Pajęczna (680 złp, 32,05%). Zdarzało się, że mieszczanie brzeźnicy zalegali z opłatą, np. w 1686 roku nie zapłacono 477/02 złp. Pieniądze zbierali przedstawiciele władz miejskich, czyli burmistrz i rajcy miejscy, a zebraną kwotę w 1690 roku trzeba było zawieźć wojsku do Lwowa. Część pieniędzy była również przeznaczona na zapłacenie furmanowi za podróż. Z kolei

³⁵ E. Dankowska, *Podatek skórowy i od rzezi 1789—1793*, „Studia Historyczne” 2006, t. 49, nr 2, s. 141—142, 149—151.

³⁶ A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej...*, s. 65; AJG, sygn. 1123, s. 1, 17; AJG, sygn. 1124, s. 37—38.

w 1691 roku pieniądze zbierali żołnierze, których również trzeba było wynagrodzić. W tymże 1691 roku z ulicy Krakowskiej zebrano 177/20 złp, a z ulicy Na Parchanie — 225/04 złp. Wynagrodzenie dla żołnierzy wynosiło 13/13 złp, a delegat armii Puciatycki otrzymał 100 złp. Pieniądże zawiózł pod eskortą wojska wynajęty przez władze miejskie furman, którego wynagrodzenie wyniosło 145 złp. Niektórzy mieszczanie byli zwolnieni z hiberny, np. w 1696 roku dotyczyło to burmistrza³⁷.

Tabela 6
Hiberna płacona przez mieszczan brzeźnickich w latach 1677—1696

Rok	Kwota [złp/gr]	WDJ	WDL
1677	645/00	100,00	—
1686	2230/20	345,76	345,76
1687	2351/06	364,50	105,41
1688	2456/20	380,80	104,47
1690	1145/10	177,53	46,62
1691	2369/27	367,32	206,90
1693	2205/00	341,86	93,06
1694	1220/09	189,16	55,33
1695	1100/08	170,55	90,16
1697	3062/00	474,72	278,34

Źródło: AJG, sygn. 1178, s. 97—99, 105—114, 127—136, 151—165, 167—172.

Zobowiązania wobec starostów brzeźnickich

W 1616 roku gospodarstwo mieszczan brzeźnickich zobowiązane było jedynie do czynszów. Ponadto mieszczanie z Brzeźnicy musieli wносить inne opłaty, które zostały podane w kwotach globalnych — bez podziału na poszczególne gospodarstwa. Były to: czynsz (26/12 złp), czynsz z łaźni miejskiej (2 złp), opłata stacyjna za woła (2 złp), opłata od każdego wyprodukowanego garnca gorzałki (24 gr), opłata targowa za 4 jarmarki rocznie (20 złp), opłata celna (93/10 złp) oraz opłata od każdego wozu przybywającego na jarmark (4 gr).

³⁷ AJG, sygn. 1178, s. 97—98, 105—114, 151—165.

Ponadto mieszczanie oddawali starostom 188 beczek piwa wyprodukowanych w miejskim browarze oraz osep owsa w wysokości 40 korców radomskich. Natomiast w 1666 roku w Pajęcznie i Brzeźnicy zrezygnowano z danin pieniężnych na rzecz danin w naturaliach. Wynikało to zapewne z poniesionych w czasie potopu szwedzkiego zniszczeń wojennych, które skutkowały ograniczeniem gospodarki towarowo-pięiężnej. Folwarkowi bardziej opłacało się pobierać daniny w zbożu niż w pieniądzu. W 1705 roku mieszczanie brzeźnicy wnosili jedynie czynsz w kwocie 70 złp rocznie oraz specjalną opłatę od rzeźników w wysokości 60 złp. W porównaniu z danymi z 1616 roku widać zmniejszenie opłat. W 1616 roku, nie licząc opłat za wozy wjeżdżające na jarmark, mieszczanie płacili 144/16 złp, a w 1705 roku tylko 130 złp. Była to kwota niewielka, tym bardziej że przecież nastąpiła znaczna inflacja pieniądza. Tak niskie przychody wynikały zapewne ze zniszczeń spowodowanych przez wojska operujące w tym rejonie w okresie wojny północnej. W 1754 roku mieszkańcy Brzeźnicy zobowiązani byli do opłat pieniężnych oraz robocizn. Mieszczanie płacili czynsz (56 złp), miarowe, zwane garncowym (112 złp), zamkowe (112 złp), piekarki miejskie opłacały specjalną daninę (2/04 złp), oddawano osep owsiany (40 korców) oraz odrabiano jeden dzień tłoków rocznie. Widać zatem znaczny wzrost opłat w porównaniu z danymi z poprzedniego okresu. Pojawiły się również robocizny, co świadczyło o wzroście znaczenia pańszczyzny. W 1765 roku mieszczanie z Brzeźnicy uiszczali jedynie czynsze (282/04 złp) i osep owsiany (40 korców), natomiast w 1789 roku płacili czynsz (180 złp), odrabiali dwa dni tłoków rocznie oraz oddawali osep owsiany (80 korców). Porównując dane z lat 1616–1789 (zob. tabela 7), można zauważyć zamianę opłat pieniężnych na świadczenia w naturze po potopie szwedzkim oraz zmniejszenie zobowiązań mieszczan brzeźnickich na początku XVIII wieku. W ciągu XVIII stulecia zobowiązania pozostawały na tym samym poziomie, z niewielkim ich spadkiem w 1765 roku (brak tłoków)³⁸.

³⁸ AJG, sygn. 1128, s. 1–32; AJG, sygn. 1130, s. 17–26; AJG, sygn. 1256, s. 61–69, 77–81; AJG, sygn. 1132, s. 9–37; AJG, sygn. 419, s. 52; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 590–591.

Tabela 7

Zobowiązania mieszczan brzeźnickich wobec starostów w latach 1616—1798

Rodzaj zobowiązań	Wysokość zobowiązań
1	2
1616	
Czynsz	44/20 złp
Opłata stacyjna za woła	2/00 złp
Od każdego wyprodukowanego garnca gorzałki	0/24 złp
Targowe za 4 jarmarki	20/00 złp
Z ogrodów miejskich	5/00 złp
Młyny miejskie	10/00 złp
Danina zwierzęca	2 świnie
Cło	93/10 złp
Od każdego wozu przybywającego na jarmark	0/04 złp
Osep	70 k. radomskich owsa lub 24/00 złp
Piwo	188 beczek
Ogółem	175/28 złp, 2 świnie, 188 beczek piwa, 40 k. owsa lub 24/00 złp
1666	
Wartość wszystkich zobowiązań	437/16 złp
1705	
Czynsz	70/00 złp
Od rzeźników miejskich	60/00 złp
Ogółem	130/00 złp
1718	
Czynsz	120/00 złp
Osep	10 k. owsa
Ogółem	120/00 złp, 10 k. owsa
1748	
Czynsz	56/00 złp
Miarowe (garncowe)	112/00 złp
Zamkowe	112/00 złp
Młyny	40/00 złp
Opłaty od rzemieślników	2/04 złp
Osep	40 k. owsa
Ogółem	322/04 złp, 40 k. owsa
1754	
Czynsz	56/00 złp
Miarowe (garncowe)	112/00 złp
Zamkowe	112/00 złp

1	2
Oplaty od piekarek	2/04 złp
Osep owsiany	40 k.
Robocizny	1 dzień tłoków
Ogółem	282/04 złp, 40 k. zboża, 1 dzień tłoków
1765	
Czynsz	340/04 złp
Miarowe (garncowe)	112/00 złp
Zamkowe	112/00 złp
Młyn	40/00 złp
Oplaty od piekarek	2/04 złp
Osep owsiany	40 k.
Tłoki	2 dni rocznie
Danina łojowa	4 kamienie
Robocizna kowali	według potrzeb
Ogółem	606/08 złp, 40 k. zboża, 2 dni tłoków rocznie, 4 kamienie łoju, praca kowali według potrzeb
1783	
Czynsze	296/00 złp
Osep	88 k.
Ogółem	296/00 złp, 88 k. owsa
1784	
Czynsz	60/00 złp
Czynsz od młynarzy	112/00 złp
Ogółem	172/00 złp
1789	
Czynsz	180/00 złp
Podatek propinacyjny	404/00 złp
Osep	48 k. żyta, 32 k. owsa
Tłoki	2 dni rocznie (pospółstwo)
Ogółem	584/00 złp, 2 dni tłoków, 80 k. zboża
1790—1791	
Czynsz od młynarzy	104/00 złp
Dziesięcina	170/00 złp
Ogółem	574/00 złp

Źródło: AJG, sygn. 411, s. 8—10, 42, 50, 52, 54—55, 81, 121, 134, 136—137, 143—144; AJG, sygn. 417, s. 22—70, 57—58; AJG, sygn. 419, s. 52, 71—73; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1128, s. 1—32, 87—91; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 30—33, 59—63; AJG, sygn. 1132, s. 9—37; AJG, sygn. 1199, s. 29—31, 42; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 590—609.

Mieszczanie z Pajęczna w 1719 roku płacili czynsze (z placów 22 złp i wołowe 2 złp), podatki na św. Wojciecha (4 złp), czynsze z łąki Uboga (40 złp), a także opłaty od każdego wyprodukowanego garnca gorzałki (6 złp), od każdego waru piwa (5 złp), opłatę z ratusza i ogrodu Garczyński (3/06 złp), opłatę od każdej barci (1 złp), cło i targowe. Rzeźnicy dawali 1 kamień łoju, garncarze po 50 garnków, od każdego waru słodów dawali 0,12 korca pszenicy i jęczmienia oraz osep owsiany (30 korców sieradzkich). Obrabiano także pola dworskie i zwożono plony, koszono łąkę zwaną Zagroda i zwożono siano do stodół. Mieszczanie odbywali również podróże z listami, najdalej na Jasną Górę. Łącznie mieszczenie z Pajęczna w 1719 roku uiszcili 71/06 złp, nie licząc opłat za gorzałkę i piwo (brak danych). Przekazali ponadto 30 korców zboża. W 1728 roku płacili czynsz (69 złp), czynsz za dzierżawę łąk (30 złp), opłatę od każdego siedmiu wyprodukowanych garnca gorzałki (42 złp), opłatę targową i brukową (50 złp). Natomiast każdy garncarz miał dostarczyć do dworu po 60 garnków. Łącznie z Pajęczna uzyskano 191 złp, co oznacza, że wysokość czynszów wzrosła o 119/24 złp (62,80%). W 1754 roku mieszczenie z Pajęczna płacili czynsz w kwocie 20 złp i oddawali osep w wysokości 30 korców miary sieradzkiej. Przede wszystkim jednak obrabiali pola i kosili łąkę Zagroda oraz zwozili zboże i siano do stodół dworskich. Natomiast w 1789 roku mieszkańcy Pajęczna płacili czynsz w wysokości 107 złp i obrabiali trzy niwy należące do folwarku klasztornej (orka, żniwa, zwózka plonów). Widać zatem, że w ciągu XVIII wieku zobowiązania mieszczan pajęczańskich zmieniły charakter z opłat pieniężnych na odrabianie robocizn w gospodarstwie folwarczym (zob. tabela 8)³⁹.

Tabela 8

Zobowiązania mieszczan pajęczańskich wobec starostów w latach 1719—1789

Rodzaj zobowiązań	Wysokość zobowiązań
1	2
1719	
Czynsze	71/06 złp
Od każdego wyprodukowanego garnca gorzałki	6/00 złp
Od każdego waru piwa	5/00 złp
Od każdego waru słodów	0,12 k. zboża
Od każdej barci	1/00 złp
Rzeźnicy	1 kamień łoju

³⁹ AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81; AJG, sygn. 1132, s. 9—37; AJG, sygn. 419, s. 52; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 590—591.

1	2
Garncarze	po 50 naczyń
Cło i targowe	brak danych
Zobowiązania dodatkowe	obrabiano pola dworskie i zwożono plony, koszono łąkę zwaną Zagroda i zwożono siano do stodół, odbywano podróże z listami (najdalej na Jasną Górę)
Osep owsiany	30 k. sieradzkich
Ogółem	83/06 złp, 30 k. owsa, 1 kamień łaju, zboże, naczynia
1728	
Czynsz	69/00 złp
Dzierżawa łąki	30/00 złp
Od produkcji gorzałki	42/00 złp
Oplata targowa i brukowa	50/00 złp
Każdy garncarz	60 naczyń
Ogółem	191/00 złp, naczynia
1754	
Czynsz	20/00 złp
Osep	30 k. miary sieradzkiej
Inne zobowiązania	obrabiano pola i koszono łąkę Zagroda, zwożono zboże i siano do stodół dworskich
Ogółem	20/00 złp, osep 30 k., obrabiano pola i koszono łąkę Zagroda, zwożono zboże i siano do stodół dworskich
1789	
Czynsz	107/00 złp
Inne zobowiązania	obrabiano 3 niwy (orka, żniwa, zwózka plonów)
Ogółem	107/00 złp, obrabiano 3 niwy (orka, żniwa, zwózka plonów)

Źródło: AJG, sygn. 411, s. 8—10, 42, 50, 52, 54—55, 81, 121, 134, 136—137, 143—144; AJG, sygn. 417, s. 22—70, 57—58; AJG, sygn. 419, s. 52, 71—73; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1128, s. 1—32, 87—91; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 30—33, 59—63; AJG, sygn. 1132, s. 9—37; AJG, sygn. 1199, s. 29—31, 42; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 590—609.

Zakończenie

Brzeźnica i Pajęczno zostały założone prawdopodobnie przez księcia Leszka Czarnego w XIII wieku. Oba miasta funkcjonowały na prawie magdeburskim, a więc posiadały samorząd miejski, który zarządzał gminami miejskimi. Miasta leżały na obszarze województwa sieradzkiego, w starostwie niegrodowym brzeźnickim, które od schyłku XVI wieku znalazło się w zarządzie dzierżawców. Ważną cezurą w jego dziejach był rok 1717, kiedy to starostwo znalazło się w rękach konwentu paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie.

Zarówno Brzeźnica, jak i Pajęczno były niewielkimi ośrodkami miejskimi, liczącymi kilkuset mieszkańców. Kondycja ekonomiczna obu miast zależała nie tylko od sposobu zarządzania przez starostów, lecz przede wszystkim od sytuacji politycznej panującej w Rzeczypospolitej. Wyraźnie widać, że miasta te po 1655 roku borykały się z poważnym kryzysem gospodarczym. Był on spowodowany zniszczeniami dokonanymi przez wojska walczące w czasie potopu (1655—1660). Wojna ze Szwecją przyniosła również zmianę w charakterze obciążeń, do jakich byli zobowiązani mieszkańcy. Przed 1655 rokiem oba miasta płaciły z reguły czynsze oraz różnego rodzaju opłaty pieniężne. Natomiast po 1655 roku starostowie zamienili obciążenia na opłaty w naturze i zobowiązania pańszczyźniane. Oczywiście daniny pieniężne nadal funkcjonowały, ale nie odgrywały już znaczącej roli. Do podobnej sytuacji doszło na początku XVIII wieku, kiedy to na ziemiach Rzeczypospolitej toczyła się trzecia wojna północna. Obie wojny przyniosły poważne straty w liczbie ludności oraz w majątku mieszczan. Mieszkańcy nie byli w stanie opłacać dawnych należności w pieniądzu. Starostom bardziej opłacało się zobowiązać mieszczan do opłat naturalnych lub robocizn, niż pobierać opłaty pieniężne, co wiązało się z kryzysem fiskalnym na ziemiach Rzeczypospolitej.

Poruszone w artykule zagadnienia dają zaledwie zarys rzeczywistości panującej w Brzeźnicy i Pajęcznie w czasach Rzeczypospolitej. Na wyjaśnienie czekają nadal takie kwestie, jak: struktura rodziny mieszczańskiej, liczebność mieszkańców w XVI wieku, struktura wyznaniowa mieszczan czy mentalność mieszkańców obu miast. Zagadnienia te można w pewnym stopniu opracować, korzystając szerzej z ksiąg miejskich znajdujących się w warszawskim Archiwum Głównym Akt Dawnych. Należy również przeanalizować księgi parafialne oraz akta grodzkie i ziemskie wieluńskie.

Bibliografia

- Benger M., *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika*, t. 1 [Obejmujący okres od założenia Zakonu do 1727], ks. 2 [Obejmująca lata od 1663 do 1727], oprac. L. Chałupka, tłum. P. Kosiak. Częstochowa—Jasna Góra 2008.
- Butterwick R., *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788—1792*, przeł. M. Ugniewski, Kraków 2012.
- Chłapowski K., *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565—1795. (Materiały źródłowe)*, Warszawa—Bellerive-sur-Allier 2017.
- Ciesielski T., *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009.
- Dankowska E., *Podatek skórowy i od rzezi 1789—1793*, „Studia Historyczne” 2006, t. 49, nr 2, s. 139—152.
- Falniowska-Gradowska A., *Królewszczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1984.
- Filipczak-Kocur A., *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587—1648*, Warszawa 2006.
- Hawelski E., *Catalogus patrum ac fratrum Ordinis S. Pauli Primi Eremitae*, oprac. J. Zbudniewek, „Studia Claromontana” 2012, t. 30, s. 385—504.
- Jezierski A., Leszczyńska C., *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 2011.
- Karbownik H., *Obciążenia stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od połowy XVII wieku do 1795 roku*, Lublin 1984.
- Kęder W., *Jasna Góra wobec przemian politycznych w Rzeczypospolitej w latach 1661—1813*, „Studia Claromontana” 1993, t. 13, s. 5—206.
- Konopczyński W., *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 2, Warszawa 1996.
- Luciński J., *Rozwój królewszczyzn w Koronie od schyłku XIV wieku do XVII wieku*, Poznań 1970.
- Lustracja województwa krakowskiego 1789*, cz. 2: *Powiat lelowski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie*, wyd. A. Falniowska-Gradowska, I. Rychlikowa, Wrocław—Warszawa—Kraków 1963.
- Markiewicz M., *Historia Polski 1492—1795*, Kraków 2004.
- Nabiałek K., *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*, Kraków 2012.
- Pawiński A., *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881.
- Portal Urzędu Miejskiego Pajęczna: <https://pajeczno.pl> (dostęp: 17.03.2021).
- Rusiński W., *Straty i zniszczenia w czasie wojny szwedzkiej oraz jej skutki na obszarze Wielkopolski*, w: Idem, *Zniszczenia gospodarcze w połowie XVII w.*, Warszawa 1957.
- Rybarski R., *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1937.
- Rybarski R., *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, red. F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa 1880.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 7, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1886.
- Sucheni-Grabowska A., *Odbudowa domeny w Polsce 1504—1548*, Wrocław 1967.
- Szafraniec K., *Konwent jasnogórski 1382—1864*, Rzym 1966.
- Szpak J., *Polska prowincja paulinów od XVII wieku do 1864 r. Dzieje gospodarcze: klasztor na Jasnej Górze w Częstochowie*, Katowice 2020.
- Urzędnicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI—XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Opaliński, H. Żerek-Kleszcz, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1993.
- Wlazlak W.P., *Dzieje kościelne Pajęczna*, Pajęczno 2005.

Zbudniewek J., *Katalog domów i rezydencji polskiej prowincji paulinów*, „Nasza Przeszłość” 1969, t. 31, s. 181–228.

Zbudniewek J., *Paulini wczoraj i dzisiaj*, „Studia Claromontana” 2007, t. 25, s. 5–288.

Złotkowski D., *Udział Zakonu Ojców Paulinów w życiu społeczno-politycznym Rzeczypospolitej w XVIII w.*, Częstochowa 1994.

Jacek Szpak

Towns in the Brzeźnica starosty until 1795 Outline of research problems

Summary

The article concerns the history of the towns of Brzeźnica and Pajęczno, which belonged to the non-town starosty of Brzeźnica. The text aims to discuss research problems concerning the socio-economic life in small towns and the factors that influenced the changes in the situation of these urban centers. The text presents the origins of both towns, their administrative affiliation and the scope of power exercised by the starosts on behalf of the ruler. The issues of economy, population structure and topography were also discussed, as well as the economic situation of the inhabitants. The text was prepared with the use of the analytical and statistical method. The article was written mainly on the basis of archival materials stored in the Archives of the Pauline Order at Jasna Góra in Częstochowa and the Archives of Historical Records in Warsaw and on the basis of source literature.

Key words: city, the Republic of Poland, economy, society